

BÂBURNAME'DE KÖKEN BİLGİSİ DENEMELERİ*

THE EXPERIMENT OF ETYMOLOGY IN BÂBUR-NÂMA

Ahmet Turan TÜRK**

ÖZ: Türk edebiyatının hatırat türünde ilk örneği olan *Bâburname*'de (*Vekayî*) gezip görülen yerler ve bu yerlere ilişkin bilgiler verilmiştir. Ömrü savaşlar ve fetihlerle geçen Bâbur, başından geçeni bu eserinde her yönüyle gözler önüne sermiştir. Eser, Bâbur'un bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış olması yönüyle de büyük bir değere sahiptir. Eserinde Bâbur, samimi bir üslupla dönemin yaşam tarzını yansıtmış ve aynı zamanda kendinden bahsederek yer yer otobiyografik bir yaklaşım sergilemiştir. Fergana, Kabil ve Hindistan olarak üç bölümde kaleme alınan eser 5 Ramazan 899'da (10 Haziran 1494) başlar ve 3 Muharrem 936'da (7 Eylül 1529) sona erer. *Bâburnâme* veya *Vekayî* adıyla bilinen eser Çağatay edebiyatının şaheserleri arasında yerini almıştır. Almanca, İngilizce, Rusça gibi pek çok dünya diline çevrilen eser XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başında Orta Asya, Afganistan ve Hindistan hakkında önemli bilgileri içermektedir. Bu bilgiler içerisinde yer yer köken bilgisi açıklamalarına yer verilmiştir.

Bir sözün gerçek anlamını öğrenmek amacıyla yapılan köken bilgisi çalışmalarının *Bâburname*'de ilgi çekici örneklerine rastlanmıştır. Bu yapılan köken bilgisi açıklamalarının bazıları halk köken bilgisi diyebileğimiz nitelikte ve bazıları ise bilimsel köken bilgisi verilerdir. Bu çalışmada Türk kültür tarihinin önemli eserlerinden biri olan bu eserde değinilen köken bilgisi unsurları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Bâburname, Vekayî, köken bilgisi, halk köken bilgisi.

ABSTRACT: *Bâbur-nâma (Vekayî), which is the first example of memoirs in Turkish literature, information about the places that are visited is given. The Bâbur, whose life spans through wars and conquests, has revealed all aspects of his work. The work is of great value in terms of the fact that the Bâbur himself wrote it. In his work, Bâbur reflected the life style of the period with a sincere style, and at the same time, he took an autobiographical approach. The work written in three parts of Fergana, Kabul and history begins in 5 Ramadan 899 (10 Haziran 1494) and ends in 3 Muharrem 936 (7 September 1529). The work, also known as Bâburname or Vekayî, has taken its place among the masterpieces of Çağatay literature. Translated into many world languages, such as German, English, Russian, XV. by the end of the century XVI. it contains important information about Central Asia, Afghanistan and India at the beginning of the century. This information partly contains descriptions of etymology.*

Etymology studies is made in order to find the true meaning of a word and there are some interesting examples of this study in Babur-nama. In these etymologic explanations, some of them could be classified as folk etymology and some of them are etymologic data. In this study, it is aimed to evaluate etymologic elements in one of the most important works in Turkish literature.

Keywords: Bâbur-nâma, Vekayî, etymology, folk etymology.

* Bu çalışma, 08-09 Kasım 2018 tarihlerinde Çanakkale'de düzenlenen *Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*'nda "Bâbur'un Hatıratında Kökenbilim (Etymology) Denemeleri" adıyla sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Dr. Öğretim Üyesi - Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Çanakkale - ahmetturan@turk.com

This article was checked by Turnitin.

1. Giriş

Dünya tarihinde XVI. yüzyılı Türk asrı diye adlandırmak hiç de yanlış olmaz. Bu yüzyılın Türk dünyası dört büyük hakanın egemenliğinde yaşamaktadır. Bir tarafta Viyana önlerine kadar fetihler yapan, Akdeniz'i bir Türk gölü haline getiren Kanunî Sultan Süleyman ve onun hemen yanı başında Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail, Orta Asya Türklüğünün başında Şiban Han ve hemen onun yanı başında Afganistan ve Hindistan'ı fethedecek Bâbur Han bulunmaktadır.

Bu dört büyük şahsiyetin Türk hakanları olmalarının yanı sıra diğer bir ortak özellikleri de hepsinin şair olması ve en az bir divan oluşturabilecek kadar şiirlerinin bulunmasıdır. Divanlarında Muhibbî mahlasıyla Kanunî Sultan Süleyman'ı, Hatayî mahlasıyla Şah İsmail'i, Şibanî mahlasıyla Şiban Han'ı ve Bâbur mahlasıyla Bâbur'u görmekteyiz.

Bu dört kağandan bir yönüyle ayrılan ise Bâbur'dur. Türk edebiyatında örneğine az rastlanır olan, bir kısmı hatırat ve bir kısmı da günlük özelliği gösteren otobiyografi niteliğinde ve kendi eliyle bir eser kaleme alan Bâbur'dur (Şen, 1993: XIV). En büyük sevdası okumak ve yazmak olan Bâbur'da bu istek, çağdaşları Kanunî Sultan Süleyman, Şah İsmail, Hüseyin Baykara gibi sadece merak olarak kalmamış (Yücel, 1995: 15), destansı hayatını eşsiz bir tarihî kaynak (Bayur, 2006: 11) ve edebî metin haline getirmiştir.

2. Bâburname

Sadece Türk dünyasında değil, aynı zamanda bütün İslam dünyasında da benzeri olmayan *Bâburname*, büyük hükümdar Bâbur'un hayatına ve onun dünyasına kapı aralayan bir eser olmasının yanı sıra yeniçağ öncesinin ilk ve gerçek "Hatırat" eseridir (Thackston, 1993: VI). Eser, Bâbur'un bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış olması yönüyle de büyük bir değere sahiptir. Eserinde Bâbur, samimi bir üslupla dönemin yaşam tarzını yansıtmış ve aynı zamanda kendinden bahsederek yer yer otobiyografik yer yer günlük tarzında bir yaklaşım sergilemiştir (Şen, 1993: XIV).

Kompozisyon ve üslup bakımından eseri iki bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölüm 899 (1493-1494) - 914 (1508) yılları arasında geçen olaylar yeniden gözden geçirilerek hikâye edilmiştir ve hatırat türünü andırmaktadır. İkinci bölüm ise 925 (1519) - 936 (1529) yılları arasındaki olayların bazen günü gününe, bazen de vakit buldukça tutulmuş notlardan ibaret olan bir günlük karakterini göstermektedir (Şen, 1993: XV; Bayur, 2006: 22-23).

Anne tarafından Cengiz ve baba tarafından Timur soyundan olan Zahirüddin Muhammed Bâbur (Yücel, 1995: 9), eserine Timur'dan kalan ülkelerden Fergana'da, babasının ölümü üzerine 12 yaşında tahta çıktığı 899/1493-1494 yılı ile başlar ve 1529 yılındaki ölümüne kadar olan

yaklaşık 37 yıllık hayatını kaleme alır (Bayur, 2006: 20). *Bâburname*'nin kapsadığı yaklaşık 37 yıllık ömrün ancak eserde 18 yılı eserde bulunmaktadır. Aradaki parçalar muhtemelen kayıptır (Şen, 1993: XVII; Bayur, 2006: 22).

Fergana, Kabil ve Hindistan olarak üç bölümde kaleme alınan ve *Bâburnâme* veya *Vekayi* adıyla da bilinen eser Çağatay edebiyatının şaheserleri arasında yerini almıştır. Almanca, İngilizce, Rusça gibi pek çok dünya diline çevrilen eser XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başında Orta Asya, Afganistan ve Hindistan hakkında önemli bilgileri içermektedir. Bu bilgiler içerisinde yer yer kökenbilim denemeleri de yapılmıştır.

3. Köken Bilgisi

Köken bilgisi (etymology), söz köklerini, köklerin türevleriyle ilişkisini inceleyen ve temel anlamları ile nedenli kazandığı yan anlamların ilişkisini açıklamaya çalışan bilim dalıdır (Karaağaç, 2013: 566). Eski Yunanca “gerçek” anlamındaki *étümos* ve bilgi anlamındaki *logos* sözcüklerinin birleşimiyle oluşan ve Türkçeye köken bilgisi olarak çevrebileceğimiz bu yapı “gerçek anlam” veya “gerçek anlam bilgisi” şeklinde açıklanabilir (Stachowski, 2011: 1).

Köken bilgisi çalışmalarının temel amacı, yalnızca benzer olan biçim ve yapıları izlemek değil, eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini kök ve yeni biçim ilişkilerine dayandırarak dil içi dünya görüşünü ortaya çıkarmaktır (Karaağaç, 2013: 567), yani sadece ses gibi biçimsel özellikleri değil, anlamsal özellikleri ve değişimleri de ortaya koymaktır (Kerimoğlu, 2016: 258).

Bunun yanı sıra gerçeğe uymayan ve bilimsel olmayan, yakıştırma ve genel olarak ses benzerliklerinden hareketle yapılan köken bilgisi çalışmaları da vardır ve buna halk köken bilgisi denir (Karaağaç, 2013: 573, Kerimoğlu, 2016: 258). Halk köken bilgisi, kökeni bilinmeyen veya temelde güçlük çıkaran yapının çeşitli benzetmeler yoluyla bilinen bir köke yaklaştırma ve çözümleme çabasıdır (Vardar, 2002: 139). Bu durumda yapılan açıklama veya çözümleme bir köken bilgisi çalışmasından daha çok halk hikâyesi veya yakıştırmasıdır (Kerimoğlu, 2016: 259). Bunlar yüzeysel benzerlikler ve çağrışımlar yoluyla ve dil tarihi ile dil bilimi verileri dikkate alınmaksızın yapılan açıklamalardır (Stachowski, 2011: 10). Kısacası halk köken bilgisi çalışması bilinmeyi bilinenle açıklamaktır.

4. Bâburname’de Köken Bilgisi Denemeleri

Bâbur’un hatıratında yer yer köken bilgisi denemeleri de yapılmıştır. Bu yapılan denemelerin bazıları köken bilgisi verileri ışığında açıklanmaya çalışılırken bazıları halk köken bilgisi verileridir.

4.1. Halk Köken Bilgisi Niteliğinde Olanlar¹

Hā-Dervîş²

Hocend bile Kend-i Bâdem arasında bir deştî tüşüptür, *Hā-Darvîşğa* mevsümdür. Hemîşe bu deşte yél bardur. Margînānga kim şarkîdür, hemîşe mundın yél barur. Hocendğa kim ğarbîdür, dāyim mundın yél kélür. Tund yéleri bar. Dérler kim bir néçe dervîş bu bâdiyede tund yélge yolukup birbirini tapa almay, “hāy dervîş, hā dervîş” déy déy tamām halāk bolurlar. Andın beri bu bâdiyeni *Hā-Dervîş* dérler. [4b]

Hocend ile Kend-Badem arasında *Ha-Dervîş* adlı bir çöl vardır. Bu çöl hep rüzgârlıdır ve kasırgalar olur. Çölün doğusunda bulunan Merginan ile batısında bulunan Hocend’e buradan sürekli rüzgârlar gelir. Rivayete göre birkaç dervîş bu çölde kasırgaya tutulmuş ve birbirlerini bulamadan, “ha dervîş, ha dervîş!” diyerek ölmüşlerdir. O zamandan beri bu çöle *Ha-Dervîş* diyorlarmış. (Arat 2006: 136)

Mescid-i Laklaka

Semerqandnıñ ğal’asınnıñ içide yana bir qadimî ‘imârettür, *Mescid-i Laklaka* dérler. Ol künbednıñ ortasında yerge tépseler, tamām künbeddin “laklak” ün kélür. Ğarib emridür. Hiç kim munıñ sırrını bilmes. [47b]

Semerqand kalesinin içinde *Mescid-i Laklaka* denilen eski bir bina vardır. Bunun ortasında, yere ayak ile vurunca, "laklak" diye bir ses gelir. Bu garip bir şeydir ve bunun sırrını hiç kimse bilmez. (Arat 2006: 188)

Teke Segritkü

Evvel Yunus Han bile Andicännıñ şimâl tarafıda Seyhün deryäsınnıñ yakasında *Teke Segritkü* dégen yerde. Bu cihettin ol mevzi⁶ bu ismğa mevsümdür kim tağ dāmanesi cihetidin bu deryā andağ tar açar kim rivāyet qılurlar kim ol yerdin teke ségrigendür. [8a-b]

İlki Yunus Han ile Endican’ın kuzey tarafında, Seyhun nehrinin yakasındaki *Teke-Sekritkü* adlı yerde yaptığı muharebedir. Bu nehir dağ eteğinde gayet dardır; rivayete göre buradan teke atlamış ve bu isim de bunun için verilmiştir. (Arat, 2006: 140)

¹ Bâburname’de bazı isimlerin koyulma nedenleri hakkında bilgi için bk. (Özil, 2013),

² Trankripsiyonlu metinlerde eserin Kazan Nüşhası görülmekle birlikte şu çalışmalardan da yararlanılmıştır: Şen, 1993; Thackston, 1993; Koca, 2013; Terzioğlu, 2016; Şirin, 2017).

Yukarıda da açıklanmaya çalışıldığı gibi halk köken bilgisi, bilinmeyeni bilineye yaklaştırma veya bilinenle açıklama çabasıdır. Bâbur, ünlü eserinde bu nitelikte üç köken bilgisi açıklaması yapmıştır. Bunlardan *Hâ-Derviş* ve *Teke Segritkü* örnekleri halk köken bilgisinin temel kaynaklarından olan rivayete dayalı olarak açıklanmıştır. Burada sözlerin eski bilgi-yeni bilgi ilişkisi kurulmaksızın anlamının açıklanmasında bir hikâye veya rivayete başvurulduğu görülmektedir.

Diğer örnek olan *Mescid-i Laklaka*'da ise yüseyel benzerliklerden hareketle yansıma seslik bir durum dikkate alınmış ve bunun için de deliller bulunmaya çalışılmıştır.

Halk köken bilgisi çalışmalarının her söz için farklı ilgiler kurması genel özelliklerinden biridir (Stachowski, 2011: 11). Yukarıdaki üç örnekte de bu şekilde farklı ilgiler kurularak açıklamalar yapılmıştır.

4.2. Köken Bilgisi Denemeleri

Bâbur, yukarıdaki üç örnekte halk köken bilgisi niteliğinde olan açıklamaların yanı sıra köken bilgisi ve dil bilimi verileri ışığında da bazı açıklamalar yapmıştır. Yaptığı bu açıklamalar kendisinden sonra yazılacak olan Çağatay Türkçesi ve köken bilgisi sözlüklerine de veriler sunacaktır.

Alaça

Sultân Maḥmūd Ḥandın küçük Sultân Aḥmad Ḥan édi kim “*Alaça* Ḥan”ğa maḥşûrdur. *Alaçanıñ* vech-i tesmiyesi munı dérler kim Ḳalmaḳ va Moğul tili bile öltürgüçini “*alaçı*” dérler. Ḳalmaḳnı néçe ḳatla basıp ḳalın ḳışısın kırğan üçün “*alaçı*” déy déy keşret-i isti‘mâl bile *Alça* boluptur. [11b]

Alaça Han adı ile şöhret kazanan Sultan Ahmed Han, Sultan Mahmud Han'dan küçüktü. *Alaça* adının verilmesine sebep şudur: Kalmak ve Moğul dilinde "öldüren"e *alaçı* derler. Kalmakları birkaç defa mağlup edip, birçok adamlarını kestiği için, *alaçı* demişler; çok kullanma neticesinde, *alça* olmuştur. (Arat, 2006: 145)

Bâbur'un metinde Moğolca ve Moğolcanın bir lehçesi olan Kalmukça bir kelimedenden geldiğini ifade ettiği bu yapı, incelendiğinde Moğolca *ala-* (*alah*) “öldürmek, katletmek” (Lessing, 2003: 42, Starostin vd., 2003: 291), Kalmukça *al-* “öldürmek” (Starostin vd., 2003: 291) kökü ile ilişkilidir. Türkçedeki *alk-* “telef etmek, yok etmek, tüketmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 548; Starostin vd., 2003: 291) sözüyle kökendeş olan *ala-* eylemine Moğolca eylemden ad yapımında kullanılan *-ça* (Poppe, 1992: 52) ekinin birleşimiyle oluştuğu anlaşılan “*alça*” sözü, Şeyh Süleyman Efendi'nin lügatinde “*alaçı*”, Mukaddimetü'l-Edeb'in Moğolca-Çağatayca kısmında “*alakçı*” şekliyle ve “*katil, cellad, öldürücü*” anlamlarında açıklanmakta (Buharî, 2003: 18, Durgut, 1995: 52, Zemahşerî, 2017: 13) ve Bâbur tarafından yapılan köken bilgisi açıklamalarına da uygun düşmektedir.

Bahşı

Kiçik Hanın aşadın opup zümnię [o]rd[umęa] keldim. Yaramnı baalı *Atika-Bahşı* atlığ Moğul cerrahnı yiberiptür. Moğul éyi cerrahnı hem *bahşı* der. Cerrahlıda bisyār hāzı édi. [108b]

Küçük Han'ın huzurundan ıkıp, kendi karargāhıma geldim. Han yarama bakmak için, *Ateke-Bahşı* adlı bir Moğol cerrahnı göndermiş. Moğol iyi cerraha da *bahşı* der. Cerrahlıta fevkalāde māhirdi. (Arat 2006: 258)

İlk olarak Türkçenin Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde karşımıza ıkan ve bugün bile bazı Türk yazı dillerinde [örneğin Kazak Türkçesi bakşı: *baksı*, *kam*, *ozan şaman* (KTTS: 75), Kırgız Türkçesinde bakşı: *hekim*, *şaman* (KS: 81), Başkurt Türkçesinde bakşı/bağımsı: *büyücü*, *falcı* (BTH: 110, 104; BTS: 59)] görülen *bahşı* sözü, anlamları noktasında bakıldığında Bābur'un eserinde birden çok anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Arat, Bābur'un *bahşı* sözü için "kātıp ve mali işlere bakan memur" anlamlarının yanı sıra net olmamakla birlikte "cerrah, hekim" anlamına geldiğini de belirtmiştir (2006: 635-637).

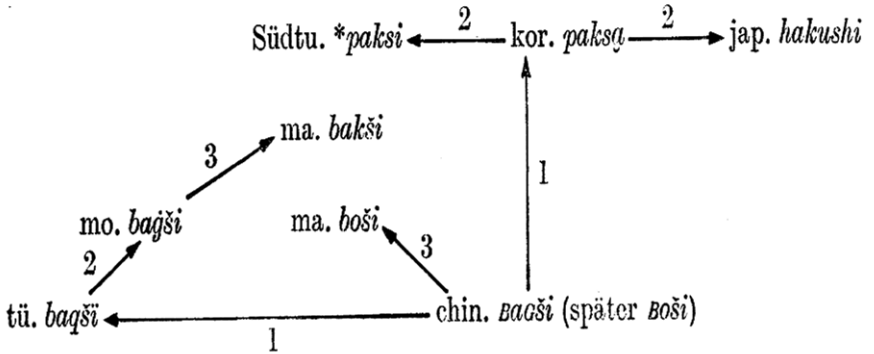
Sözcüğün kökeni ve anlamları konusu hem Köprülü hem de Clauson tarafından ele alınmıştır (Arslan Erol, 2008: 175-176).

Köprülü, Edebiyat Araştırmaları'nda *bahşı* sözüne yer ayırmış ve sözcüğün kökenine dair açıklamaları verdikten sonra sözün anlamlarını açıklamaya çalışmıştır. Uygur metinlerinde "ruhanî, rahip" anlamına gelen *bahşı* sözünün Budizm'in kabulünden sonra bu anlamların yanı sıra *kam* sözüyle aynı anlama gelecek şekilde "falcı, büyücü, hekim, cerrah" anlamlarını da kazandığını belirtmiştir. İslam sahasında kurulan Moğol devletlerinin Müslümanlığı kabul etmesi sonucunda sözcüğün eski anlamlarının ortadan kalktığını ve "Uygur harflerini bilen ve Türk ve Moğol dillerini yazabilen kātıp" anlamına geldiğini belirtmiştir. Budist rahiplerin bazılarının aynı zamanda hekimlik ve cerrahlık yaptığı belirten Köprülü, sözcüğün bu anlamının daha sonraki devirlerde devam ettiğini Bābur'a gönderme yaparak açıklamaktadır (1966: 145-148).

Clauson, kelimenin Çince *po-shih*'den alıntı olduğunu ve "din hocası" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Moęolcada eski bir alıntı olan hP'ags-pa'nın yazısında *bağsi* olarak okunan, Uygurlar döneminde Türkçede *bağsi* şeklinde olan sözün kısa süre içinde *bahşı* şekline döndüğünü ifade etmiştir. Devamında bu söz için Eski Uygur Türkçesi ve tarihî Kıpçak Türkçesinde bir izinin bulunmadığını, ancak XV. yüzyıldan sonra Çağatay Türkçesinde yeniden ortaya çıktığını belirtmiştir. Çağatay Türkçesinde tekrar ortaya çıktığında ise Moğolcadan alıntı olduğuna işaret etmiştir. Anlamı noktasında ise "kātıp" anlamına geldiğini ve özellikle Uygur alfabesiyle yazabilen "kātıp" anlamında olduğunu dile getirmiştir. Türk yazı dillerinde

“gezgin, ozan, sihirbaz, şaman, sahte doktor” anlamlarıyla yaşadığını belirten Clauson, Bâbur’a atıf yaparak Moğolcadaki anlamının “cerrah” olduğunu açıklamıştır (1972: 321).

Aynı sözü Deorfer de incelemiş ve sözcüğün Çince den önce Türkçeye ve oradan Moğolcaya geçtiğini ve aynı zamanda diğer Altay dillerinde de bulunduğunu aşağıdaki şekilde açıklamıştır.

(Deorfer, II: 724§)

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağına göre Arat, Köprülü ve Clauson’un çalışmalarında “hekim” anlamı Bâbur’a gönderme yapılarak açıklanmıştır. Aynı zamanda Clauson’un belirttiği, özellikle Kıpçak grubu Türk yazı dillerindeki bu sözün kullanımları da tanıklanmıştır. Bu, Bâbur tarafından yapılan köken bilgisi açıklamalarına da denk gelmektedir.

Böke

Andın Ol cümledin biri budur kim Semerkand hâkimi éken fırsatlar Özbekdin élçi kélür. Özbek ulusıda bu élçi zorğa meşhür ékendür. Özbek zor kişini *böke* dér émiş. Cānī Bég dér kim “*Böke* mü sén? *Böke* bolsañg, kél, güreşeliñg.” Bu élçi her néçe müzāyaka kıılır, qoymas. Güreşürler. Cānī Bég yıkar. [21a]

Meselâ, Semerkand hâkimi iken, Özbeklerden bir elçi gelmiş. Bu elçi Özbek ulusunda kuvveti ile meşhürmüş - Özbekler kuvvetli adama *böke* derlermiş. Cānī Bey: — “*Böke* misin; *böke* isen, gel güreşelim” — demiş. Bu elçi her ne kadar sıkılmış ise de, Cānī Bey bırakmamış. Nihayet güreşmişler ve Cānī Bey onu yıkmış. (Arat, 2006: 156)

Bâbur’un açıklamaya ve bir örnekle bu açıklamasını kuvvetlendirmeye çalıştığı *böke* sözü, en eski yazılı metinlerimizde “güçlü” anlamında ve aynı zamanda unvan olarak kullanılmıştır (Şirin User, 2009: 170). Aynı sözün DLT’de “büyük yılan” anlamında olduğunu ve aynı zamanda unvan olarak kullanıldığını Kâşgarlı Mahmud açıklamıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 446). Bu söze, Kutadgu Bilig’de *böke* ve *büke* olarak ve *böke* için “pehlivan”, *büke* için “ejderha, büyük yılan” anlamı

verilmiştir (Arat, 1979: 105-120). Clauson ise bu kelime için Kâşgarlı'nın "büyük yılan" anlamının birincil olduğunu, ama anlamdaki gelişmenin ters yönde olması gerektiğini belirtmiştir. Yani "savaşçı, güreşçi" anlamındaki sözün geri dönen alıntı olarak dile girdiğini ve metforik olarak "büyük yılan" anlamına geldiğini açıklamıştır. Clauson bu sözün geri dönen alıntı olarak Türk yazı dillerinde, özellikle Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde kullanıldığına işaret etmiştir (1972: 324). Kıpçak grubu Türk yazı dillerine bakıldığında Kazan-Tatar Türkçesinde *bükiy* ve Başkurt Türkçesinde *bükey* şekliyle "öcü, umacı; çocukları korkutmak için kullanılan mitolojik zat" anlamlarında (TTS: 72, TTAS: 219, BTS: 115, BTH: 181), Kırgız Türkçesinde *bökö* şeklinde ve "pehlivan, kuvvetli adam" anlamında (KS: 137, KTTS: 112) kullanıldığı görülmektedir. Bunların yanı sıra diğer bazı Türk yazı dillerinde de bu sözü tanımlamaktayız. Örneğin Altay Türkçesinde *bökö* şeklinde ve "pehlivan, güçlü" (ATS: 44) ve Yeni Uygur Türkçesinde *böke* şeklinde "güreşçi, pehlivan" (YUTS 50) anlamında kullanılmaktadır. Yine Clauson, aynı sözün Çağatay Türkçesinde "tüm rakiplerini yenen güçlü adam ve güreşçi" anlamını da kaydetmiştir (1972: 324).

Bahaeddin Ögel, Oğuz boy adlarının açıklamalarını yaparken *Bügdüz* adında bu sözün kökenini değerlendirmiştir. Bu değerlendirmede *böke* ve *büge* sözlere müracaat etmiştir. Moğolcaya Türkçeden geçen *böge* ve Çağatay Türkçesindeki *büge* sözlere *Bügdüz* isminin kökeninde gördüğümüz *bögü* sözü ile karıştırılmaması gerektiğini belirttiğinden sonra Moğolcadaki "pehlivan" anlamındaki kelimenin Türkçedeki karşılığının *büke* olduğunu ve anlamının hem *pehlivan* "muhafız" hem de *yigit* ve *alp* gibi "hizmetkâr" anlamına gelebileceğini ifade etmiştir (Ögel, 1993: 352-353, Arslan Erol, 2008: 219).

Türk yazı dillerindeki kullanım şekillerinde de görüldüğü gibi ve Clauson'un açıkladığı, özellikle Çağatay Türkçesi için belirttiği ve Ögel'in açıklamalarında karşılığı görülen *büke* sözünün anlamları, Bâbur'un ifadeleriyle de örtüşmektedir.

Büteke

Kâbul vilâyetininin şark tarafıdaki tağları ékki türlüdür; garb tarafıdaki tağları ékki türlüdür. Enderâb ve H`ost ve Bedahşânât tağları tamâm arcalık kalın çeşmelik yumşak püştelik tağlardır. Otu tağınının ve püştisininin ve cölgesininin yer dék bolur hûb. Ekşer *büteke* otu bolur. Atğa bisyâr sâzvâr ottur. Endicân vilâyetide bu otu "büteke otu" dérler. Vech-i tesmiyesi m' lüm émes érdi. Bu vilâyetlerde m' lüm boldı. Bu ot buta buta çıkar için *büteke* dérler émiş. [140b]

Kâbil vilâyetininin şark tarafındaki dağları iki ve garp tarafındaki dağları da iki türlüdür. Enderâb, Host ve Bedahşanat dağları baştanbaşa arça ile kaplı, bol kaynaklı ve yumuşak tepeli dağlardır. Dağ, tepe ve derelerinin otu birbirinin aynıdır ve iyidir. Ekseriya

büteke otu biter ve ata fevkalâde iyi gelir. Endican vilâyetinde de bu ota *büteke* otu derler; fakat niçin öyle denildiği mâlûm değildi. Bu vilâyetlerde anlaşıldı ki, bu ot demet demet çıktığı için, *büteke* diyorlarmış.

DLT'de *bütüğe* şekliyle ve “patlıcan” anlamında kullanılan söz (Ercilasun ve Akkoyunlu: 2014: 194), Mesut Şen tarafından hazırlanan doktora tezinde Bâbur'un yukarıda açıklaması esas alınarak “Öbek öbek açan bir çeşit yeşil ota Andicanlıların verdiği isim (Metinde, Kabil'de görülen bu otun ata çok faydalı olduğu belirtilmiştir. Yine Bâbur'a göre bu ot, *buta buta* “öbek öbek” çıktığı için *büteğe* adı ile adlandırılmıştır)” şeklinde bir anlamlandırma yapılmıştır (1993: Dizin 145). Clauson *bütüğe* başlığı altında aynı sözü değerlendirmiş ve patlıcan için Türklerin kullandığı Farsçadan alıntı ve Rusçada *baklazhan* şeklinde olan söz ile Karluk grubu Türk yazı dillerinde Çince'den alınmış *çeyze* (Çince *chia-tzü*) sözünü tanık göstererek Türkçede kullanılan bu sözün de İrani dillerden alıntı olabileceğini belirtmiştir (1972: 304). Senglah Lügati'nde de *buta* ve *büte* sözü için “küçük ağaç fidanı ve kokulu bitki” anlamı ve *bütge* şeklinde “sahralarda yetişen çalı cinsi bitki örtüsü” (Astarabadî, 1376: 83) anlamı verilmiştir. Aynı söz, Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde de *büte* şekliyle ve “deste, bitkinin dibi, kök” (Buharî, 2003: 76) anlamlarıyla açıklanmıştır.

Clauson'un açıkladığı, Senglah Lügati ve Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî'de de tanıklanan anlamlar Bâbur'un açıklamasıyla da birebir örtüşmektedir.

Karşı

Yana *Karşı* vilâyetidür kim Nesef ve Nahşeb hem dërler. *Karşı* Moğolça attur. Gür-hâneni Moğolî til bile karşı dërler, gâlibâ bu at Çiñgiz Hân tasallutıdın soñ bolğandır. Kemâbrağ yêrdür. Bahârî hûb bolur. Ekini ve kavunu yahşı bolur. Semerқandın cenûb sarıdur, bir nême ğarbқа mâyil. On sekiz yığaç yoldur. Bağrıқara yosunluğ kuşқına bolur kim kılқuyruқ dërler. *Karşı* vilâyetide bî-hadd u bî-nihâyet bolur üçün ol nevâhîde “murgек-ı karşı” dërler. [49b]

Karşı vilayetine Nesef ve Nahşeb de derler. *Karşı* Moğulca bir kelimedir. Mezara, Moğul dilinde “karşı” derler. Galiba bu isim buraya Cengiz Han istilasından sonra verilmiştir. Suyu azdır, baharı iyi geçer, ekini ve kavunu iyi olur. Semerkand'ın güneyine doğru ve bir parça da batıya doğru, on sekiz yığaç mesafededir. Yalnız kılkuyruk dedikleri ve bağı-karaya benzer bir kuş vardır ki, Karşı vilayetinde pek çoktur. O taraflarda buna Murgak-i Karşı [Karşı Kuşu] derler (Arat 2006: 191).

Karşı sözü Türkçenin ilk belgelerinden Eski Uygur Türkçesinde, DLT'de, KB'de “saray, han sarayı, köşk” (Caferoğlu, 2015:169; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 183; Arat, 1979: 226) anlamlarında kullanılmıştır.

Clauson *karşı* sözünün etimolojisini yaparken “zıt, karşıt” anlamlarındaki sözcük ile “hükümdar sarayı” anlamındaki ayrı iki sözcüğün varlığını ifade ettikten sonra “hükümdar sarayı” anlamındaki sözcüğün Toharcadan eski bir alıntı ve Türkçede erken zamanda modası geçen bir sözcük olduğunu belirtmiştir. Yazar Senglah Lügati’ne atıf yaparak ve Deorfer’i kaynak göstererek Farsçadaki *karşı* sözünün Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmiştir (1972: 664). Doerfer ise sözün kökeni hakkında bir şey söylemeden Farsçadaki sözün Türkçeden alıntı olduğunu göstermiş ve Moğolcadaki *karşı* sözünün Türkçeden geçtiğini ifade etmiştir. Sözün kökenine dair Barthold, Gabain, Ramstedt gibi âlimlerin görüşlerine yer verdikten sonra sözün Türkçe olabileceğini de belirtmiştir (III: 1460§). Clauson, Çağataycadaki anlamı verirken “mozole” anlamını vermiş ve kaynak olarak ise Bâbur’u göstermiştir. Bu görüşünü Ravzatu’l-Safa’yı kaynak göstererek “orda yapılan kale”den dolayı aldığını belirtmiştir (1972: 664).

Bâbur’un Moğolca bir söz olduğunu belirtmesi ve “mezar” anlamında gösterdiği sözü açıklamaya çalışan Clauson’un kaynak olarak Bâbur’u göstermesi ve onun verdiği bilgiler ışığında açıklamalar yapması Bâbur’un açıklamalarını doğrular şekildedir.

5. Sonuç

Sadece Çağatay dili ve edebiyatının değil, Türk ve dünya edebiyatının saheserinden biri olan, doğrudan Bâbur’un elinden çıkan ve örneğine az rastlanır bir eser olan *Bâburname*, folklor, tıp, botanik gibi pek çok bilim disiplinine veriler sağladığı gibi köken bilgisi ile ilgili verileri de barındırmaktadır.

Bâbur’un yaptığı bütün etimolojik açıklamaları burada değerlendirmek mümkün olmadığı için dikkat çekici bazı örnekler yer verilmiştir. Eserde, köken bilgisi çalışmalarının bir türü olan halk köken bilgisi şeklinde üç örneğe rastlanmıştır. Bâbur’un yer adlarının açıklamalarını yaparken genellikle ses benzerliğinden faydalandığı, aynı zamanda rivayetlerden hareketle halk köken bilgisi özellikleri gösteren açıklamalar yaptığı görülmektedir.

Bu örneklerin yanında beş örnekte yaptığı açıklamaların ise kendisinden sonra hazırlanacak hem Çağatay Türkçesi sözlüklerine hem de köken bilgisi sözlüklerine kaynaklık edecek çalışmalar ve geçerliliğini bugün de sürdüren tespitler olduğunu ifade etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV, E. ve diğerleri, (1969). *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdүgү*. (Red. E. Abduldaev, D. İsaev), Frunze: Mektep Basması. [KTTS]
- ABDULLİN, İ. A. ve diğerleri (1977-1981). *Tatar Tělěněň Añlatmalı Süzlėgě*, I-III, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı. [TTAS]
- AGIŞEV, İ. M. ve diğerleri (1993). *Başkört Tělěněň Hüzlėgě*, I-II, Moskova: Russkiy Yazık. [BTH]

- ARAT, Reşit Rahmeti (2006). "Baburnâme". (Yay. Haz.: Çetin Şan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 133-613.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz.: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. [KB]
- ARSLAN EROL, Hülya (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ASTARABADÎ, Mirza Mahdi (1376). *Senglax: Turkish-Persian Dictionary From 12th Century Hejri (18 A.C.)*. (Haz.: Rowshen XIYAVÎ), İran-Tehran: Neshre-e Markaz.
- BABUR, Gazi Zahirüddin Muhammed (1987). *Vekayi, Babur'un Hâtıratı* (Çev.: Reşit Rahmeti Arat, Önsözü ve tarihî özeti yazan Y. Hikmet Bayur), I- II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BAYUR, Y. Hikmet (2006). "Önsöz", *Baburnâme*, (Yay. Haz.: Çetin Şan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 9-23.
- BEVERIDGE, A. S. (1905). *The Bábar-nâma*. GMS I, Leyden-London.
- BEVERIDGE, A. S. (1922). *The Bábur-nâma in English*. I-II, London.
- BEVERIDGE, A. S. (1971). *The Bábar-nâma*, Being the autobiography of the emperor Bábar, the founder of the Moghul Dynasty in India, written in Chaghatáy Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Sálár Jang of Haydarábád, and edited with a preface and indexes, London: E. J. W. Gibb Memorial Series.
- BUHARÎ, Şeyh Süleyman Efendi (2003). *Luğat-i Çağatay ve Türkî-i 'Osmanî*, (Haz. Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları, Cilt 13, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- DOERFER, Gerhard (1963 -1975). *Türkische Und Mongolische Elemente im Neupersischen*. I - IV. Cilt, Wiesbaden.
- DURGUT, Hüseyin (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî (Cild-i Evvel)" Adlı eserin Transkripsiyonu*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ERCİLASUN, Ahmet B. - AKKAYONLU, Ziyat (2018), *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [DLT]
- GÜRSOY NASKALİ, Emine - DURANLI, Muvaffak (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [ATS]
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KERİMOĞLU, Caner (2016). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- KOÇ, Kenan ve diğerleri (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları. [KTTTS]
- KOCA, Duygu (2013). *Babur-Nâme'nin [1b-60b] Arasındaki Bölümünün Gramatikal Dizinini ve Sözlüğü*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

- KÖPRÜLÜ, Fuad (1966). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LESSİNG, D. Ferdinand (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*. (Çev.: Günay KARAĞAÇ), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.: İklil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [YUTS]
- ÖGEL, Bahaeddin (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*. I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖNER, Mustafa (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [TTS]
- ÖZİL, Hatice (2013). "Babürnâme'de Babür'e Göre Bazı İsimlerin Koyunma Nedenleri". *The Journal of Academic Social Science Studies JASS*, Volume 6 Issue 1, p. 1141-1148.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [BTS]
- POPPE, Nicholas (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. (Çev.: Günay Karağaç), İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- ŞEN, Mesut (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Giriş-metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) Açıklamalı Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- ŞİRİN USER, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- ŞİRİN, Bilal İsmail (2017). *Babur-Nâme'nin [120a-183a] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük)*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- STACHOWSKI, Marek (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- STAROSTIN, Sergei ve diğerleri (2003). *Etymological Dictionary Of The Altaic Languages*. (Edited by Denis SINOR, Nicola Di COSMO), Leiden-Boston: Brill.
- TERZİOĞLU, Hakan (2016). *Babur-Nâme'nin [245a-304b] Arasındaki Bölümü (Metin, Gramatikal Dizin ve Sözlük)*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- THACKSTON, W. M., Jr. (1993). *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza BÂBURNÂME*. Çağatayca Aslı, Abdul-Rahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi (Yay.: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 18, Part I: 1-245, Part II: 246-537, Part III: 538-904, Harvard University.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- YÜCEL, Bilâl (1995). *Babür Divanı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- YUDAHİN, K. K. (1994). *Kırgız Sözlüğü I (A-J)*. (Yay. Haz.: Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. [KS]
- ZEMAŞERÎ (2017). *Mukaddimetü'l-Edep*. (Haz.: N. N. Poppe - Çev.: Mustafa S. Kaçalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.